International Journal of Sanskrit Research 2020; 6(3): 71-74

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2020; 6(3): 71-74
© 2020 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 04-01-2020
Accepted: 05-02-2020

डॉ. जगदीश प्रसाद जाटः
एसोसिएट प्रोफेसर, लक्ष्मी कुमारी बधाला गर्ल्स पी.जी. कॉलेज गोविन्दगढ़, चौमूँ, जयपुरम्, राजस्थान, भारत

Corresponding Author:
डॉ. जगदीश प्रसाद जाटः
एसोसिएट प्रोफेसर, लक्ष्मी कुमारी बधाला गर्ल्स पी.जी. कॉलेज गोविन्दगढ़, चौमूँ, जयपुरम्, राजस्थान, भारत

अकथितञ्चेतिसूत्रार्थमिवर्शः

डॉ. जगदीश प्रसाद जाटः

प्रस्तावना

इह सूत्रे अकथितमिति चेति पदद्वयम् । तत्र च पदं यथापेक्षमर्थं समुच्चिनोति, अपादानकर्मत्वयविषयाभागं च व्यवस्थापयति । अकाथितमिति पदञ्च कथन निवृति परमसङ्कीर्तितमनुक्तय विवक्षितमर्थामिहाभिधते, नाप्रधानं रुढम्ए भाष्यकृद्वयाख्यानात् । व्याख्यानञ्चहे भाष्यकृतः केनाकथितम् ? अपादानादिभिर्विशेषकथाभिः इति प्रश्नप्रतिवचनरुपम् । इह हि√ कथ वाक्यप्रबन्धे इत्यस्मानिम्नष्पन्नं नञा युक्तमकथितमिति क्रियापदं प्रयुक्तम्ए अत एव केनेति प्रश्नः रुदिषु हि व्युत्पत्र्यर्थमेव क्रियोपादीयतेए न तु प्रवृतिनिमितत्वार्थम् । तथा च गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तावपि गच्छतीत्युक्ते केनेति प्रश्ने रथेनेतिप्रतिवचनं भवति तथा गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचने न भवतः । तस्मान्नाप्रधानवाचि रुढमिदम् । अन्यथा ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छति इत्यत्र पुत्रविशेषणत्वेनोपात्तस्याप्रधानस्य ब्राह्मणस्याप्यनेन कर्मत्वमति प्रसज्येति । न च तस्याकारत्वान्न कर्मत्वामिति वाच्यम् रू एवमपि पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धिइति करणाधिकरणयोरप्रधानत्वेनाति प्रसंगात् । तयोस्तु दण्डेन हन्ति । इत्यादौ करणस्य, कपाले क्षीरमस्ति इत्यादावधि करणस्यचास्त्यवकाशः दुहादिपरिगणनात् ।

ततश्च केनाकथितमित्याकाङ्क्षायां भाष्ये अपादानादि विशेषकथाभिः इति यत्समाहितं तदेव वैयाकरणैव्र्याख्यातम् – अपादान संप्रदानाधिकरणकर्मकरणकर्तृहेतु संज्ञाविशेषैरविवक्षितं कारक कर्म संज्ञं स्यादिति । एवञ्चानेन सूत्रेण यस्यार्थस्य कर्मसंज्ञा भवतिए सोऽर्थोऽपादानादिविशेषो न भवति प्रत्युत कारकसामान्यम् । कारकत्वं ह्यपादानादीनां व्यापकीभूतमधिकारलब्धञ्च । अत एवेह भाष्यौक्तौ । विशेषपदं सन्निवेशितम् । ततश्च ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छति । इत्यादावस्य नातिप्रसंगः ब्राह्मणस्याकारकत्वात् ।

अत्रायं समुदेति प्रश्न रू- अनेन सूत्रेण यस्यार्थस्य कर्मसंज्ञा विधीयते, शाब्दबोधे तस्यार्थस्य कर्मत्वेन संबंधित्वेन कारकत्वेन वा केन रुपेण भानमिति ध् तदस्य समाधाने वैयाकरणानां किल यानि मतान्तराणि विलसन्ति, तानि यथामति क्रमेणेह समुपादीयन्ते –

"पाणिनिमतम्" – जानन्ति सुधियो यदष्टाध्यायी सूत्रमतिरिच्य पाणिनिमत प्रकाशकमिह नास्ति किमपि वाङ्मयम् । सूत्राणां पुनस्तदेव तात्पर्य यन्महाभाष्याब्धो सोपपत्तिकं फणिभाषितम् श्यथोक्तरं मुनीनाश प्रामाण्यमिति कस्माच्चिच्छाब्दकृतान्तात् । इत्थञ्च यद्यपि भाष्यमतमेव पाणिनिमतम्ए तथाप्यष्टाध्यायीसूत्र तत्क्रमं चानुलक्ष्य स्वातन्त्रेण स्वयं किच्चिदिह विचारणीयम्ए तदेव खलु पाणिनिमतमिति समभ्यूहनीयम् : तस्य सूत्रमूलकत्वात् ।

अष्टाध्यायी प्रथमाध्याय चतुर्थपादे कारके (1/4/23) इत्यधिकृतम [1] । ततः कारकप्रकरणं कारकविशेषनिरुपणमुपक्रान्तम् । तत्रादावपादानं संप्रदानं करणमधिकरण च कारकं यथासंख्यमुत्सर्गापवादसूत्रजालेन सुक्ष्मेक्षिकया सन्निरुप्य कर्मकारकमुपसूत्रितम् । तदिह कर्मकारके पूर्वसूत्रैर्विधियमानकर्मसंज्ञकानामाधाराद्यर्थानां यथा शाब्दबोधे कर्मत्वेन भानं भवति तथेहापि कर्मत्वप्रकारकबोधेकामपि बाधां नैवोत्पश्यामः प्रत्युत तथाविधबोधाभावे कर्मसंज्ञाविधानमेव निष्फलायतेः वदतो व्याधातात् । यथा संस्कारद्वारा विहितनाम्ना बोधाभावे जातस्य नामकरणं निष्फलम् । किञ्च तत्रापादानादि विशेषस्य विवक्षाभावेऽपि कारक सामान्यं वर्तत एव, कारकधिकारात् । तथा च तस्य कारकत्व सामान्येन बोधे नास्ति काचिदनुपपतिः यथा न ब्राह्मणं हन्यात् इत्यादौ ब्राह्मणत्वसामान्यं भासते । एवच्च अकथितञ्च इति सूत्रेण विधीयमानकर्मसंज्ञकस्य शाब्दबोधे कर्मत्वेन कारकत्वसामानेन वा भानं भवतिति पाणिनिमतमित्यब्धारणीयम् ।

किञ्चेहाविवक्षापि अपादानं संप्रदानं करणमधिकरणमिति चतुर्भिरेव कारकविशेषैर्वक्ताव्या तेषामेव चतुर्णां पूर्वप्रकान्तत्वात् । अत एवाचार्यैरुदाहरणान्यपि तेषामेवाविवक्षाया दर्शितानि । तथाच कर्मकर्तृहेतु संज्ञाविशेषैरविवक्षितत्वाभिधनमकिञ्चित्करम् । एकञ्च गां दोग्धि पयः इत्यत्र क्षरणरुपकफलाश्रेयः कर्मकत्यजनाश्रयगवीकारकं दोहनम् अथवा पयः कर्मकं गोकर्मकं दोहनमिति बोधः पाणिनि – मते खलु युज्जते।

"महाभाष्मतम्" – सूत्रस्योदाहरणानि परिगणयता भगवता पतञ्जालिनोपश्लोकितम्

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामु पयोगनिमित्तपूर्वविधौ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना॥[2]

इह कारिकायां भाष्यकारेण स्पष्ट प्रतिपादितं यद् दुहादीनां षण्णां धातूनामुपयोगस्य प्रधानकर्मणो यन्निमित्तं तदकथितम् तथा ब्रुविशास्योगुणेन साधनेन प्रधानकर्मणा यत्सचते संबध्यते तदप्यकथितमिति। अपूर्वविधावित्यनेन च पूर्वविधिविषये नास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरित्यप्यभिहितम्। एवञ्चानया भाष्योकत्या तथ्यत्रयं प्रकाशते – (1) दुहादीनामेव धातुनां प्रयोगे अकथितञ्च इति सूत्रं प्रवर्तते, (2) दुहादीनां कर्मणों यन्निमित्तं तदकथितम्, (3) ब्रुविशास्योर्यक्तर्मसंबंधि तदप्यकथितमिति।

पुनश्चाग्रे इह सूत्रभाष्ये भाष्यकारेणाऽन्येडपि द्विकर्मकघातवः सन्ति परिगृहीताः। तद्यथा –

नीवहयोर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च।
द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः॥

तत्र गतिबुद्धि इति ण्यन्तानां ग्रहणात्तेषां प्रयोगे सूत्रमिदं न प्रवर्ततेए किन्तु नीवहहधातूनां योगे दुह्यादिवत्प्रवर्तत एवेति निश्चेयम्।

पूर्वकारिकायामिह स्पष्टमभिहितं यदकथितं कर्म निमित्रं संबन्धि वेति। तवश्च शाब्दबोधे तस्य निमित्तरुपेण संबन्धिरुपेण वा भांन जायत इति भाष्याकूतमवधेयम्। एवञ्च गोनिमित्तं पयः कर्मकं दोहनमिति शाब्दबोधः। पुत्र धर्मं ब्रुते इत्यत्र च पुत्र संबन्धि धर्मकर्मकं वचनमिति बोधो विवेकेनावगन्तत्यः तदित्थं भाष्यकारेण संक्षेपेणैवाकथितकर्म संकेतितम् न तु तस्य शब्दबोधे भानप्रकारो विस्तरेण पार्थक्येन वा क्वापि न्यरुपिए परमिह संकेतितमर्थं लक्ष्यकुक्षीकृत्य भाष्यमतं किञ्चित्समभ्यूहितम्ए यत् खलु आचार्यान्तरैरपि पश्चात्समीरितम्।

काशिकादिमतम्: इह काशिकापदेन वृत्तिकारो वामनोऽभिप्रेतः आदिपरेन च न्यासकारः पदमञ्जरीकारः कैयटश्चेति त्रयः संग्राहया। तत्रादावेतेषां व्याख्यानमनुक्रमेण निभालनीयम्। काशिकायां तावत्।

अकथितञ्च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञकं भवति। केनाकथितम्? अपादानादिविशेषकथाभिः। परिगणनं कर्त्तव्यम् – दुहियाच्..............................आचरितं कविना (3) (म. भा. 1, 334)

उपयुज्यते इत्युपयोगः पयः प्रभृति, तस्य निमित्तं गवादि। तस्योपयुज्यमानपयः प्रभृतिनिमित्तस्य गवादेः कर्मसंज्ञा विधीयते। पाणिना कांस्यपात्रयां गां दोग्धि पयः। पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तम्, तस्य कस्मान्न भवति? नैतदस्ति; वहिता हि तत्र करणादिसंज्ञा। तदर्थमाह – अपूर्वविधाविति। ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते। ब्रविशास्योर्गुर्णः साधनं प्रधानं कर्म धर्मादिकम्, तेन यत्संबद्धयते तदकीर्तितमाचरितं कविना तदकथितमुक्तं सूत्रकारेण – इति।

इह हि काशिकाकरेण महाभाष्यकारिकामवलम्ब्य तत्क्रमेणैवाकथितं परिभाषितम्। तदत्र तत् क्वचित् कर्मनिमित्तरुपं क्वचिच्च कर्मसंबंधिति यथाभाष्यं विज्ञेयम्। अतो बोधोऽपि तस्यार्थस्य निमित्तत्वप्रकारकः संबंधप्रकारकश्च यथायोग्यं परिकल्पनीयः।

काशिकाव्याख्यातुर्न्यासकारकस्य जितेन्द्रबुद्धेर्मतमपि यथा काशिकं पूर्वोत्कमवगन्तव्यम्। तद्यथा व्याख्यानमस्यावलोकनीयम् – अपादिनादिभिर्विशेषकथाभिरिति। कारकसामान्यकथाया व्यवच्छेदार्थमेतत्। यदि हि केनाप्यकथितस्य कर्मसंज्ञा स्यात्तदा "माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति" इत्यत्र अकारस्यापि माणवकस्य कर्मसंज्ञा स्यात्। परिगणनमिति अन्य धातुव्यवच्छेदार्थमेतत्। उपयुज्यत इत्युपयोग इति कर्मसाधनो धञन्तः। गां दोग्धि पयः इति। ननु चात्र विहितपादानसंज्ञा अस्ति हि अत्रापायो गोर्दुहेः क्षरणार्थत्वात्, क्षरति गौः क्षीरम्, तद् गोर्दोग्धा क्षारयति, एवञ्च तत्क्षार्यमाणं ततोऽपक्रामतीति स्पष्ट एवापायः ततो नेदमुदाहरणमुपपद्यते? नैतदेनम्; सत्यापि हि अपाये नात्र गोरवधित्वं विवक्षितम्, किं तार्हि? क्षीरं प्रति निमित्तभावमात्रम्। यद्येवं गोः कारकत्वं न स्यात् यथा "वृक्षस्य पर्ण पवति" इत्यत्र वृक्षस्य न, क्षरणक्रिया प्रति निमित्रभावेनाविवक्षितत्वात्, नैतत्; अवधित्वं ह्यत्र गोर्न विवक्षितम् क्षरणं प्रति निमित्तभावस्तु विवक्षित एव। वृक्षस्य पर्ण पततीत्यत्र तु पतनं प्रति वृक्षस्य निमित्तभावमात्रमपि न विवक्षितम् न केवलमवधिभाव इत्यसमानम् इति।

न्यासकारस्यैतावता विस्तरेण व्याख्यानेन निर्गलितं यद् "गांदोन्धि पयः" इत्यादौ अकाथितं गवादिकं कर्मणो निमित्तत्वप्रकारकः कारकम् न तु तदपादान संबंधरुपं कारकसामान्य वेति। ततश्च न्यासकारमतेऽप्यकथितस्य कर्मणो निमित्तप्रकारकः संबन्धत्वप्रकारश्च यथायथं शाब्दबोधोऽनुभावनीयः।

पदमञ्जरीकारो हरदत्तोऽपि यथान्यासं – यथायथं निमित्तरुपं संबंधरुपं चाकथितं मनुते। तदुक्तं तेन – तस्य गवादीति। अनेन गां दोग्धि पयः इत्यादौ पयः प्रभतेरुपयुज्यमानत्वादीप्सित्तमत्वम् गवादेस्तु तदर्थत्वादपादानस्यानीप्सिततमत्वं च दर्शयति। तथायुक्तत्वाभावाच्च गवादेस्तथायुक्तमित्यनेनापि न सिद्ध्यति। एतदेव दर्शयति तस्यैनमित्यादि। उपयुज्यमानस्य पयः प्रभृतेर्यन्निमित्तं गवादि तस्येत्यर्थः। पाण्यादिकमप्युपयोगनिमितिमिति तेनापि विनोपयोगस्य पयसोऽसम्भवात्। तदर्थमाहेति तस्य करणादेः कर्म संज्ञानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः।

अनेत व्याख्यानेन हरदत्तोऽपि पूर्वमतमेवानुसरति। आचार्यः कैथटोऽपि काशिकादिव्याखानमेवानुहरति। तथाहि उपयुज्यत इत्युपयोगः पयः फलादि, तस्य निमित्तं गवादि। अनेन गां दोग्धिः पयः इत्यत्र पयस उपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्वम् गोस्तु पयोऽर्थत्वादपादानस्यानीसिततमत्वं दर्शयति। तथायुक्तत्वाभावाच्च गोस्तथायुक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिध्यति। ब्रविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानकर्म धर्मादिकम्, तेन च यत्सचते संबद्धयत् इत्यर्थः—कैयटस्य व्याख्यानेऽस्मिन् न्यासकारहरदत्तादिमतमेव प्रकाशितं भवति।

किञ्च पूर्वाचार्यवाक्यान्यप्यविकलानि कैयटेन व्याख्यायामिहोपयाजितानि। एवञ्चैतन्मतेऽपि गोनिमित्तकं पयः कर्मकं दोहनमिति शाब्दबोधः।

भट्टोजिदीक्षितमतम् :- वाणी विलासबुधवृन्दवृन्दारकवन्दनीया दीक्षितास्तु सूत्रास्यास्य सार्थक्याय संबंधरुपमकथितकर्माङ्गीकुर्वन्ति। उपयोगनिमित्तं चैतन्मते उपयोग संबन्धीति विज्ञेयम्, संबंधस्यासंख्यातत्वेन निमित्तनिमित्तिरुपत्वात्। किञ्च भाष्यकारिकायां यत्सचते इत्युक्तया कर्मसंबंधिनोऽपि ग्रहणमिष्यत एव। ततश्चाकथितकर्मणः संबंधिरुपत्वमपि भाष्यमूलकमेव। तदुक्तं प्रौढमनोरमायां दीक्षितेनः –

परिगणनमिति, तेन नटस्य शृणोति [4] इत्यादौ नातिप्रसंग इति भावः। गां दोग्धीति। गो संबंधि पयः कर्मकं दोहनमर्थः। स्यादेतत्, "कर्तुरिप्सिततमं कर्म" "तथायुक्तं चानीप्सितम्" इति सूत्राभ्यां गतार्थमेतत्, तथाहिः – त्यजनोपर्सजनं त्याजनं दुहेरर्थः। दापनमङ्गीकरणं च याचेः। विक्लेदनं निर्वतर्तनं च पचेरित्यादि। एवञ्च धातूपात्तव्यापारनिषयीभूतं यत्तजनदानाङगीकारादि तदाश्रायत्वं गवादीनां स्पष्टमेव। अतएव ह्यणौ कर्तुणौ कर्मत्वस्य न्यायसिद्धतया गत्यादिसूत्रं नियमार्थमिति प्राचां सिद्धांतः। अतएव चाकडारसूत्रे अपादानमुत्तराणि गां दोग्धि पयः इत्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञेतिभाष्यं संगच्छते। पञ्चकं प्रतिपदिकार्य इति पक्षे त्ववधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपद् विवक्षायां चदेम्। अवधिभूता या गौस्तन्निष्ठो यः क्षरणानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणी गोपनिष्ठा प्रेरणेत्यर्थः। तथा च अकथितञ्चेति सूत्रं व्यर्थमिति चेत्, अत्रोच्यते-कर्मणः शेषत्वेन विवक्षयां न माषाणामश्नीयात् इतिवत्षष्ठी प्राप्ता, तां बाधितुमिदं सूत्रम्। तथाचेह षष्ठीवत्सबंधमात्रं द्वितीयार्थ इति स्थितम्। अपादनत्वमात्रविवक्षायान्तु पञ्चम्मेव। गोः क्षीरविशेषणत्वे तु षष्ठी। तेन गोः पयो दोग्धि इत्यपि प्रयोगः साधुरेव। **एवमग्रेऽप्युह्यम् :-**

अस्यां दीक्षितव्याख्यायामादौ सूत्रस्य वैयर्थ्यम् ततो ऽ पादानत्वाद्यविवक्षायां प्राप्तषष्ठीबाधनार्थमस्य सार्थकत्वम्, संबंधस्य द्वितीयार्थत्वेनेह शाब्दबोधे तस्यैव भानमिति च चत्वारोऽप्यंशा यथायथमुपपादिताः सिद्धान्तकौमुदिप्राचीनव्याख्यायां ज्ञानेन्द्रसरस्वती विरचिततत्तबवोधिन्यामपि दीक्षितमस्यैव समर्थनं सोपपात्तिकं भाष्यानुकुलञ्च प्रदर्शितम्। **तथाहि :-**

गां दोग्धीति । पयः कर्मकं गो संबंधि दोहनमर्थः । पयोऽत्र मुख्यं कर्म, कर्तुरीप्सिततमत्वात् गौस्तु पयसो निमित्रतामात्रेणोपात्रा, न तु वस्तुसताऽप्यवधिभावेनेत्यपादानं संज्ञाया अप्रवृत्तेरनेन कर्मसंज्ञिका भवति। तदुक्तं **हरदत्तेन** यद्यपि गोरवधिभावो विद्यते तथाप्याविवाक्षिते तस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तिः।

अनेन व्याख्यानेनाकथितं निमित्तरुपमेवाङगीकृतम्, बोधस्तु संबंधप्रकारक इति विवेकोऽवधारणीयः यद्यपि दीक्षितमतमिदं प्रत्याख्या परवर्तिवैयाकरणैरिह कर्मत्वबोधः स्थापितस्तथाप्याधुनिकवैयाकरणेषु पण्डितसभापतिशर्मोपपाहयायप्रभृतयः पुनरेतन्मतं समर्थयन्ति । तथाहि **रत्नप्रभाटिप्पण्याम्** –

यत्तु शब्दरत्नकाराः शेषत्वेन विवक्षायां प्राप्तां षष्ठी बाधितुमकथितञ्चेदि सूत्रम्, ताथाचेह षष्ठीवत्सबंधंनमात्रं द्वितीयार्थः इति मनोरमाखण्डनाय किञ्च कर्तुरित्यपि षष्ठयपवाद एव, तदभावे तद्विषयेऽपि षष्ठया एव प्राप्तेः।

शब्दरत्नेऽयमेव विचार इत्थन्निरुपितः- किञ्च कर्तुरित्यपि षष्ठयपवाद् एव तदभावे तद्विषयेऽवि षष्ठया एव प्राप्तेः अतः षष्ठयपवादत्वमात्रेण न संबंधत्वेन बोधकतोचिता । तस्यमादत्रापि क्रियाजनकतासम्मानाधिकरणकर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव बोध इत्येवोचितम्। लघुशब्देन्दुशेखरे तावत्- केन रुपेण विवक्षेति चेत्कर्मत्वेनेति गृहाण । कारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्वबोध्यार्थे कर्मत्वादिशक्रिमत्त्वमात्रेणबोधोदपि तथैव। तत्तच्छास्त्राभावे सर्वज्ञ षष्ठीप्राप्तया सर्वासां तदपवादत्वेन तदपवादत्वमात्रेण संबंधार्थकत्वं न युक्तम्। अत एव कर्मणि द्वितीया इत्यस्य न वैरुप्यम्। अत एवैतत्सूत्रशेषे भाष्येऽनेनैव सिद्दे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङक्योप्सिमात्रस्यात्यनेन संज्ञायां वारणार्थनाम् इति सूत्रस्यानवकाशत्वे माणवकादपि पञ्चमी स्यादिति ईप्तिततममित्याद्यारब्धव्यमित्युत्तरितम्। एतेन दुहादीनां व्यापार द्वयार्थकत्वे कर्तुरिति कर्मत्वे तत्त्वेनाविवक्षायामप्यनेन कर्मत्वमिति परास्तम् वदतो व्याधातात्। अत एव कर्तुरित्यनेन सिद्धिमाश्रित्यास वैयर्थ्य भाष्ये नाशङकत्म्।

प्रसङ्गेऽस्मिन् नागेशमतं समर्थयतो [5] वासुदेवदिक्षितस्य बालमनोरमाव्याख्या विलोकिनीया, तत्र नूनं पदार्थजातं सारल्येन प्रकाशितम् । यथा- वस्तुतस्तु अपादानत्वादिविशेषरुपेणाविवक्षितम् किन्तु कर्मत्वेनैव विवक्षितमकक्षितम् । तादृशमपादानादि कर्मसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । कारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्व बोध्ये कर्मत्वादिशक्तिमत्तबोधकत्वाद् बोधोऽपि तथैव एवञ्च गां दोग्धि पयः इत्यत्र गोकर्मकं पयः कर्मकं च दोहनमित्येव बोधः-।

एवञ्चेह नागेशमतमेवाञ्जसा संक्षेपेण च प्रकटितम्। तदित्थमकथित पदार्थ विचार प्रसङ्गडेऽस्मिन्निह चतुर्थशानां वैयाकरणानां व्याख्यानानि समालोदितानीति द्रष्टव्यम् । पदार्थस्वरुपावधारणात्परं प्रयोजनमनुबन्धाय पृथक्कृत्य प्रस्तुयते।

सूत्र प्रयोजनम् :- महाभाष्ये सूत्रस्यास्य वैयर्थ्यं क्वापि न दर्शितम् प्रत्युतानेन सूत्रेण कर्तुरीत्सिततममं कर्म तथायुक्तम्. इत्यनयोः सूत्रयोवैर्यर्थ्यमाशङिकतमित्युक्तम् यथा:-

> **एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन।**
> **तत्रोप्सितस्य किं स्यात्प्रयोजनं कर्म संज्ञायाः ।। इति ।।** [6]
> **इयं शङका तत्र श्लोकेनैव समाहिता यथा**
> **यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्धयर्थम्।**
> **ईप्सिमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्यकथितेन ।। इति ।।** [7]

समाधानेस्मिन् यवेभ्य गां वारयति इत्यादौ ईसितयुक्तस्य गवादेः कर्मसंज्ञाविधानाय कर्तुरीप्सिततमम् इति विषं भुङक्ष्व इत्यादौ अनीप्सिस्य विषादेः कर्मसंज्ञार्थ तथायुक्तम् 0 इति, इप्सितस्य कर्मतासिद्धये चेदं सूत्रमावश्यकम्। तत्र वारणर्थानामीत्सितः इत्यपादान संज्ञाचरिताथ्याय तदपवादविषयं परित्यज्य सूत्रमिदं प्रवर्तते तथा सति नटस्य श्रृणोति इत्यादौ नटस्य काकत्वेनातिप्रसङगः स्यात् अतो भाष्ये दुहदीनां धातूनां परिगणनं कृतम् । ततश्च दुहादिष्वीत्सितस्य कर्मसंज्ञाविधानं सूत्रस्यास्य प्रयोजनम्।

काशिकायां तद्व्याख्याने न्यासे चास्य नैष्फल्यं क्वापि नोक्तम्, प्रत्यत दुहारिनामा [8] अकथितस्य कर्मसंज्ञाविधानार्थ सूत्रस्यावश्यकत्वमङ्गीकृत परिगणनफलं च तत्रापि धात्वन्तरव्यवच्छेद इत्युक्तम्, तने नटस्य शृणोति नाकाथितकर्मसंज्ञा भवति।

न्यासव्याख्यायां पदमञ्जर्यां हरदत्तेनापि यथान्यासं सूत्रस्य सार्थकत्वं परिगणनस्य व्यावर्त्यञ्च निरुपितम्। तत्र किल दुहादीनां प्रयोगे प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वरुपा कल्पना कचिदभिनवोद्भाविता, यस्या यथावदुल्लेखः कैयटेनापि कृतः। यद्यप्यनया कल्पनयेह सूत्रवैयेर्थ्यं मनागपि नापादितम्, तथापि दीक्षितनागेश प्रभृतिभिवैयाकरणैरनया सूत्रस्य वैयर्थ्यं साधितम् इत्यवधयेम्। तद्यया –

पदभञ्जर्याम् :-
ननु चत्रायमर्थः- गौः पयस्त्यजति, दोग्धा गवा पयस्त्याजयतीति तत्र प्रयोजकव्यायारेणाप्यमानत्वासिद्धा गोः कर्मसंज्ञा । न च वाच्यम् **:-** प्रयोजकत्यापारेणाप्यमानस्य यदि भवति गत्यर्थादिष्वेवेत्युत्तरसूत्रे नियमादत्र न प्राप्नोति, यथा पचन्तं देवदत्तं प्रयुङक्ते पाचयति देवदत्तेन इति, ण्यन्तेष्वेव स नियमः अयन्तु प्रकृत्यन्तः, नैतदस्ति, यथा ण्यन्तेषु धातुषु क्रियाविशिष्टस्य प्रयुक्तिः प्रतीयते गमयतीति नैवमत्रः निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहननयनादिषु विनियोगात् । तथाहि अदुहानाऽपि गौर्दुह्यते, अगच्छन्तो भारादयो नीयन्ते। तस्माद् दोग्धि इत्येकस्या एव क्रियायाः श्रवणाद् गोपयसोर्भेदेन कर्मत्वं न भवति । णिचि तु सति प्रकृत्यंशस्य प्रत्ययांशंस्य च भेदेन द्वे क्रिये वाचते इति कर्मभेदोपपत्तिः[9]।

हरदत्तस्य सोऽयम्भावः कैयटैन संक्षेपेण सारल्येन चैवं प्रारुपि, यथा, - ननु गां दोग्धि पयः इत्यास्यायमर्थः – गौः पयस्त्यजति, देवदत्तो गवा पयस्त्याजयति। तत्र प्रयोजकव्यापोरणाप्यमानवदि, गोः कर्मत्वं सिद्धम्, नैतदास्ति, यथा ण्यन्तेषु धातुषु क्रियाविष्टः प्रयुज्यत इति प्रतीतिः, नैवमिह, निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहनादिषु विनियोगात् । एवञ्चानया कल्पनया सूत्रस्यास्य वैयर्थ्यं नोपपादितम् प्रत्युत विभागजन्य संयोगानुकूलव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे गोरवधित्वात्तद विवक्षायामिदमावश्कम् इति भावः।

प्रौढमनोरमायां: दीक्षितेन हरदत्तप्रादुर्भावितामिमां कल्पनामाश्रित्य अकथितञ्च इत सूत्रस्य वैयर्थ्यमित्थमापादितम् तथाहि त्यजनोपसर्जनं त्याजनं दुहेरर्भः दापनमङ्करण च याचेः । विक्लेदनं निर्वर्तनं च पचेरित्यादि । एवञ्च धातूपात्रव्यापारविषयीभूतं यत्र्यजनदानाड्कारादि तदाश्रयत्वं गवादीनां स्पष्टमेव। तथा च अकथितञ्च इति सूत्रं व्यर्थामिति चेत्, अत्रोच्यते कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां न माषाणामश्नीयात् इतिवत् षष्ठी प्राप्ता, तां बाधितुमिदं सूत्रम् – एवञ्च दीक्षितमतेन सूत्रमिदं व्यर्थीभूय सदपादानत्वाद्यविवक्षायां गां दोग्धि पयः इत्यादौ प्रसक्तां षष्ठीं बाधते। परिगणनफलं चेह पूर्ववत् नटस्य शृणोति इत्यादावस्याति प्रसंगवारणं विज्ञेयम्[10]।

तत्तवबोधिन्यां तावत् सूत्रस्य प्रयोजनमिस्यत्थमुक्तम् – गां दोग्धीति। पयः कर्मकं गो संबन्धि दोहनमर्थः पयोऽत्र मुख्यं कर्मः कर्तुरीप्ततितमत्वात् । गौस्तु पयसो निमित्ततामात्रेणेपात्ता, न तु वस्तुसताऽप्यवधि भावेनेत्यपादानसंज्ञाया अप्रवृतेतरनेन कर्म संशिका भवति।

नागेशस्तु प्रदीपोद्योते शब्देन्दुशेखरेऽन्यत्रापि अनुवेलमपीपदद् यद् दुहादयोऽण्यन्ताः सन्तोऽपि केचन व्यापारद्वयार्थका धातवः सन्ति। तेषां व्यापारद्वयविवक्षायां सूत्रमिदं सर्वथा व्यर्थम्। यथा – अन्तःस्थितद्रवद्द्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो

दुहेरर्थः । तत्र द्रवद्द्रव्यनिष्ठ विभागाश्रयस्य पयसःतदनुकूलव्यापारक्षयस्य गोश्च कर्तुरित्येव कर्मत्वं सिद्धम् । यदा च तेषां व्यापारद्वयं न विवक्षितम्

पयोनिष्ठ विभागानुकूलव्यापारादिरेव धात्वर्थस्तदाऽपादानत्वाद्याविवक्षायामन्येनासिद्धकर्मत्वार्थमिदमावश्यकम् । एवञ्च नागेशदिशा सूत्रमिदं विवक्षाधीनं वाच्यम् । इह नागेशमतमनुसरन् वासुदेवदीक्षितोऽपि उक्तवान् – एवञ्च कर्तृ- व्यापारप्रयोज्यक्षरणात्मकविभागविशेषाश्रयत्वाद् गोः पूर्वसूत्राश्यां कर्मत्वमस्त्येव इति ।

वस्तुतः स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायेनेह सूत्रमस्तीति प्रयोजनं तस्य वक्तव्यमिति – कृत्वा नागेशमतेऽस्य प्रयोजनमुक्तम् । वस्तुतस्तु तत्रेदं व्यर्थमेव ।

सिद्धान्तरत्नाकरे स्वमतेनान्येषाञ्च मतेन सूत्रस्य द्विधा प्रोयजनं प्रतिपादितम् । तत्रान्येषां मतेन सूत्रमिदं नियमार्थम् । नियमाकारश्चेह – अकथितस्येप्सिततमनिमित्तस्यकारकस्य कर्मसंज्ञा यदि स्यात्तर्हि दुहादिसंबन्धिन एव इति । व्यावर्य चास्य नियमस्यान्तर्भावितण्यर्थतायामपि दुहादि – भिन्ने सूत्रमिदं न प्रवर्तते । तेन मैत्रश्चैत्रं करोति इति न प्रयोगः ।

रत्नाकरकारः - एवमतेन तु सूत्रमिदं विध्यर्थं ममुते गां दोग्धि पयः इत्यादावुपयोग – निमित्तस्यगवादेरीप्सिततमद्वेष्योदासीनान्यत - मत्वाभावेनाप्राप्तकर्म संज्ञा विधानात् । एवञ्च दुहादीनाम् अपादनत्वाद्यविवक्षायां कर्मत्वार्थं सूत्रमिदं सफलम् । परिगणितभिन्न धातुसंबन्धीप्सितस्य कर्मसंज्ञाविधानेविरहादन्तर्भावितण्यर्थतायां चैत्रेण घटं करोति इत्योदौ तृतीयैव । एवञ्च दुहाभिन्नान्तर्भावितण्यर्था धातवोऽस्य व्यावर्त्या इत्यवधेयम् ।

इह शाब्दबोधमुखेन अकथितञ्च इति सूत्रस्यार्थः स्वरुपं प्रयोजनं च वैयाकरणानां मतेन यथामति किञ्चित्प्रदर्शितम् । तत्र वैयाकरणानां प्रायो विचारसाम्येऽपि केचन नवा नवा अर्थास्तत्र तत्र व्याख्यानेषु तेषां भासन्ते, येषां तत्रच्छब्दैरेव भूयसा साक्षात्कारर – समायोजितः । तत्र मुख्यतः कर्मनिमित्तत्वं कर्मसंबन्धित्वं कर्मत्वञ्चेति त्रीणि स्वरुपाणि अकाथितकर्मण इह दर्शितानि अन्येषाञ्च तत्रैव त्रिष्वन्तर्हितत्वात् । सूत्रस्य प्रयोजनं तावत्स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमनुस्यूतमपीह पृथगुपवर्णितम् प्रवृतिप्रयोजकत्वान् । इह संज्ञाया अर्थनिबन्धनत्वं द्विकर्मक दुहादिधातुत्वं तेभ्यः कर्मणि प्रत्ययविधानञ्चेत्येते त्रयोऽप्यंशाः सन्त्यननेन संबद्धाः परमिहते मनागप्यस्पृष्टा इति द्रष्टव्यमित्यलं पल्लवितेन ।

सन्दर्भः

1. अष्टाध्यायी प्रथमाध्यायचतुर्थ पादे कारके (314/23)
2. महाभाष्यमतम् (श्लोक संख्या – 4)
3. काशिका (म. भा. 1/334)
4. भट्टोजिदीक्षित – शब्दरत्नकाराः (पृष्ठ संख्या – 45)
5. रत्नाकरकारकाराकृष्णभट्टमतम् ।
6. नागेशमतम् (लघुशब्देन्दुशेखरे) पृष्ठ संख्या – 36)
7. कर्तुरीप्सिततम् – पाणिनीयम् सूत्रम् – 1/4/49/
8. तथायुक्तम्. – पाणिनीयम् सूत्रम् – 1/4/50/
9. पदमञ्जर्या – हरदत्तेन (पृष्ठ संख्या – 67)
10. प्रौढमनोरमायां दीक्षितेन – पृष्ठ संख्या – 22 ।